

Pregledni znanstveni članek (1.02)
 BV 73 (2013) 2, 225—232
 UDK: 27-726.6-46(497.4)
 Besedilo prejeto: 04/2013; sprejeto: 06/2013

Brigita Perše

Laiki v Cerkvi na Slovenskem pol stoletja po drugem vatikanskem koncilu

Povzetek: Drugi vatikanski koncil je prinesel epohalno spremembo v razumevanju vloge laikov v Cerkvi in v družbi: laiki niso več objekt pastoralnega delovanja, ampak soodgovorni subjekt na podlagi svoje poklicnosti. Psihologi pa opozarjajo, da ljudje velikih sprememb v življenju ponavadi ne sprejmejo z navdušenjem čez noč. Ker mineva že pol stoletja od drugega vatikanskega koncila, ta študija analizira, ali imajo laiki v Cerkvi na Slovenskem že tisto mesto, ki jim ga je dal koncil. Njihovo stanje se ocenjuje predvsem na podlagi raziskave župnij in z anketo, izvedeno med duhovniki ljubljanske nadškofije. Ugotovitve študije so, da laiki v Cerkvi na Slovenskem še nimajo tistega mesta, ki jim ga je prisodil koncil. Razvijati ta potencial, to bo morala biti njena prednostna naloga. Zato študija za konec nakaže nekaj potrebnih smernic za izboljšanje cerkvene prakse pri nas na tem področju.

Ključne besede: drugi vatikanski koncil, laiki, pastora, občestvo, Cerkev na Slovenskem, ljubljanska nadškofija

Abstract: **Position of Lay People and their Prospects in the Catholic Church in Slovenia Half a Century after the Second Vatican Council**

The Second Vatican Council brought an epochal change in understanding the role of lay people in the Catholic Church and in the society. Their role has changed from being the object of pastoral care to being a co-responsible subject on the basis of their calling. Psychologists warn, however, that people usually do not accept great overnight changes in life with open hands. After half a century since the Second Vatican Council, this study analyses whether lay people in the Catholic Church in Slovenia have already obtained the position that the Council intended for them. The position of the lay people has been mostly evaluated on the basis of parish research and by using a poll conducted among the priests of the archdiocese of Ljubljana. The findings of the study show that lay people in the Catholic Church in Slovenia still do not hold the position that the Council intended for them. The Catholic Church in Slovenia should make it her priority to develop this potential and the study suggests some necessary guideline to improve the present practice.

Keywords: Second Vatican Council, lay people, pastoral care, community, Slovenian Church, archdiocese of Ljubljana

1. Epohalni premik drugega vatikanskega koncila na področju teologije laikata

Drugi vatikanski koncil so nekateri poimenovali »koncil o laikih«, ker je to prvi koncil v zgodovini, ki je posebno in izrecno obravnaval vprašanje njihovega mesta in vloge v Cerkvu (Šagi-Bunić 1986, 169) oziroma vloge Cerkve navznoter in navzven (*ad intra* – *ad extra*). Stvarno kazalo h koncilskim dokumentom navaja kar 148 mest v dokumentih, na katerih najdemo besedo »laik(-i)«. Ta koncil je prelomil z obdobjem, v katerem so bili laiki predvsem podrejeni in receptivno-pasivni del Cerkve. Izoblikoval je pomembno definicijo pojma laik (C 31), s katero je prekinil večstoletno »negativno« pojmovanje laika, ki je izhajalo iz pojma »klerik«, v smislu: kaj laik ni. Po koncilskem nauku o božjem ljudstvu samo oboji, laiki in kleriki skupaj, sestavljajo eno božje ljudstvo. Kljub osnovni enakosti vseh vernikov, ki izhaja iz krsta, pa koncil poudari razliko med laiki in duhovniki, med tako imenovanim skupnim duhovništvom vernikov in službenim ali hierarhičnim duhovništvom. Ti dve duhovništvi se med seboj razlikujeta »po bistvu in ne samo po stopnji« (C 10), to pomeni, da sta druga na drugo naravnani, toda na povsem drugi ravni, ki je ne moremo opisati z oznakama nadrejenosti in podrejenosti, z »več« ali »manj«. Koncil poudari poklicanost vseh krščencev k svetosti (C, 5. poglavje), ki pa jo lahko krščenci uresničijo v različnih načinih življenja in z različnimi nalogaми. Koncil duhovnike spodbuja, naj »mnogovrstne karizme laikov« skrbno gojijo, naj laikom zaupajo »naloge v službi Cerkve« in »naj jih celo spodbujajo, da se lotevajo del tudi na lastno pobudo« (D 9). Poudarek na soodgovornosti vseh kristjanov znotraj božjega ljudstva je ena najpomembnejših pastoralnih idej koncila in je najtesneje povezana s strukturo Cerkve. Zato ne preseneča, da je koncil spregovoril tudi o organizacijskih oblikah, prek katerih bodo laiki sodelovali v življenju in v poslanstvu Cerkve (C 33, 4. in 5. poglavje LA, Š 10; 27; M 21), a se je pri tem odpovedal natančnejšim predpisom in tako omogočil bolj gibljive in vsakokratnim razmeram prilagodljive rešitve.

Mesta in vloge pa nimajo laiki le v Cerkvu, ampak tudi v družbi, vendar smo se v našem prispevku omejili zgolj na njihovo delovanje v Cerkvu na Slovenskem po plenarnem zboru (1997–2002).

2. Smernice Plenarnega zbora Cerkve na Slovenskem o laikih in njihova uresničitve

Plenarni zbor Cerkve na Slovenskem je sprevidel, da »med najpomembnejše poudarke 2. vatikanskega koncila spada zavzemanje za večjo navzočnost laikov v življenju Cerkve in družbe« (PZ 434), poudaril je, da moramo »koncilsko razumevanje Cerkve kot božjega ljudstva ... v Cerkvu na Slovenskem čim bolj pospeševati« (395). Laike na več mestih spodbuja k aktivni sodelujočbi, duhovnike pa pri tem svari, da »morajo biti tudi sami pripravljeni na sodelovanje z laiki« (401). »Vloga laikov v Cerkvu ni zgolj pomoč duhovnikom.« (395) Plenarni zbor je spre-

videl, da »poglobljeno pojmovanje Cerkve zahteva vzgojo in izobraževanje laikov in duhovnikov za pogumnejše in ustvarjalnejše sodelovanje ter za krepitev njihove lastne identitete« (395). Zavzel se je za koncilsko župnijo: »Sodobna vizija župnije je župnija skupnosti občestev (*communitas communitatum*), ki združuje in povezuje vse pobude v enoto.« (426) Priporočil je, da je treba že aktivne laike v Cerkvi na Slovenskem vključiti v ustrezne cerkvene strukture (396). Pozitivno je ovrednotil tudi pomen eklezialnih gibanj (434).

V Cerkvi na Slovenskem je bilo pastoralno leto 2004/2005 posvečeno laikom. Peter Kvaternik je tedaj ugotavljal, da duhovniki govorijo o mestu in vlogi laikov v glavnem le toliko, kolikor jim je to naloženo. Laiki pa se najraje ukvarjajo z vprašanjem, ali je sploh primerno uporabljati besedo »laik«, kakor da bi to kaj rešilo (Kvaternik 2005, 2–3). Slovenska škofovska konferenca je leta 2007 izdala knjižico *Cerkveni poklici in službe* (Saje idr. 2007). Tega leta je bil v ljubljanski nadškofiji ustanovljen urad za laike, že leta 1999 pa v mariborski nadškofiji, a je mariborski v letu 2012 prenehal delovati zaradi finančnih razmer v mariborski nadškofiji. Leta 2009 je izšla informativna knjižica o združenjih in gibanjih v Cerkvi na Slovenskem (Kramberger 2009), ki s kratkimi opisi s in kontaktnimi podatki predstavi 63 združenj in gibanj v Cerkvi na Slovenskem.

Uresničitev sklepov plenarnega zbora so se preverjale na posinodalnem dnevu leta 2008 (Kvaternik idr. 2008). Pri preverjanju uresničitve njegovih smernic je bilo ugotovljeno, da v povprečju nismo še niti na pol poti. Voditelj Slovenskega odbora za ŽPS je tedaj ugotovil, »da se odločitev, da so ŽPS obvezni,¹ obrestuje, saj se je s tem sprožil proces oblikovanja tako duhovnikov kakor tudi laikov k bolj zavestnemu sodelovanju in skupni odgovornosti za življenje v župniji« (89); so pa tudi primeri, ko ti sveti ne delujejo ali delujejo zgolj formalno.

V ljubljanski nadškofiji smo opravili obsežno analizo župnij, ki je objavljena v knjigi *Prihodnost župnije* (Perše 2011). Ta analiza je pokazala, da se nedeljske sveče maše udeležuje 19,1 % vernikov, v župnijah pa jih aktivno sodeluje 6,8 %. Povprečna župnija ima od 29 preučevanih 14,4 vrste služb, pri tem jih imajo mestne župnije bistveno več kakor podeželske, a to je razumljivo, saj imajo mestne župnije tudi bistveno večje število župljanov kakor podeželske; največ laiki sodelujejo kot pevci, bralci beril, ministranti in kot člani molitvenih, zakonskih in mladinskih veroučnih skupin (Perše 2011, 69–70). Ta analiza je pokazala, da cerkvena gibanja in skupnosti delujejo v tretjini župnij ljubljanske nadškofije.

3. Vloga laikov v Cerkvi na Slovenskem čez deset let po mnenju duhovnikov (anketa 2012)

V okviru Pastoralne službe ljubljanske nadškofije smo leta 2012 med duhovniki izvedli anketo *Cerkev v ljubljanski nadškofiji čez deset let skozi oči duhovnikov*, na podlagi katere smo želeli ugotoviti, kaj duhovniki menijo o tem, kakšni

¹ V župnijah na Slovenskem je ustanovitev ŽPS od leta 2000 v vseh škofijah obvezna.

bosta v prihodnosti vlogi duhovnika in laika v Cerkvi na Slovenskem. Čez dobro desetletje namreč pri nas pričakujemo občutno zmanjšanje števila duhovnikov. V anketi sta neposredno laike zadevali dve vprašanji:

Kakšno mesto in vlogo bodo morali imeti laiki v Cerkvi pri nas čez deset let?

Kje pri laikih čutite največji minus, ki ga bodo morali popraviti za uspešno opravljanje svojega poslanstva v Cerkvi čez deset let?

Odgovore smo prejeli od 157 duhovnikov ljubljanske nadškofije, tako škofijskih kakor redovnih. Rezultati ankete so pokazali: vsi anketirani duhovniki so mnenja, da bodo morali imeti laiki čez deset let v Cerkvi večjo vlogo, kakor jo imajo danes. Precej jih je pripisalo, da je treba laike za večjo vlogo v prihodnosti že danes temeljiteje pripravljati.

Po mnenju anketirancev bodo v prihodnosti področja laikov zlasti kateheza oziroma verouk (22 %); gospodarstvo (21 %); vodenje skupin (18 %); pričevanje v družbi in v domačem okolju z zglednim življenjem (10 %); bogoslužje (9 %); administracija (3 %) ... Ker navedene dejavnosti pomenijo predvsem debirokratizacijo oziroma razbremenitev duhovnikovega obstoječega dela, lahko sklepamo, da duhovniki vendarle gledajo na laike še preveč s funkcionalnega vidika, kakor da je poslanstvo laikov le »krpanje« tistega, kar sami ne zmorejo več. Navajamo nekaj neposrednih tovrstnih izjav anketirancev: »Laiki bodo morali prevzeti vedno več funkcij v pastoralni, ker duhovnikov ne bo.« »Prevzeti bodo morali stvari, ki jih do zdaj ureja duhovnik.« »Imeli bodo večjo vlogo, kar je prav, saj morajo prevzeti mnoge managerske in druge posle, ki jih sedaj delamo duhovniki.« »Duhovnikov bo precej manj, zato bodo laiki morali prevzemati tudi vodilna mesta, če ne želimo ukinjati programov.« Vse to daje slutiti, da bomo v Cerkvi na Slovenskem v spremembo mesta laika prisiljeni in ne, ker to mesto laikom pripada že samo po sebi.²

Sorazmerno veliko duhovnikov je pri vprašanju o prihodnji vlogi laikov v Cerkvi izpostavilo problem, povezan s plačevanjem laikov, in neizkoriščenost potenciala diplomantov teološke fakultete: »Laikov ne znamo porabiti. Diplomanti teološke fakultete so za nas »tujci«. Seveda pa je vprašanje, kdo in koliko jih bo plačeval.« »Cerkev laikov že sedaj (beri: diplomantov, laikov teološke fakultete) ne zna in noče porabiti.« »Ni problem zgolj v laikih, ko večkrat pravimo, da nimamo dovolj izšolanih laikov za delo v Cerkvi. Celoten sistem je problem, saj s hibami ne omogoča razvoja. Tudi če imam izšolanega laika, kako naj ga pošteno plačam? ... Potrebujemo torej vizijo.« (Omeniti je treba, da je ista anketa pokazala zaskrbljenost duhovnikov nad njihovim finančnim stanjem oziroma sistemom plačevanja z mašnimi intencijami v prihodnje, saj opažajo, da počasi umirajo tisti verniki, ki še »čutijo« s Cerkvijo, dajejo za svete maše, podpirajo duhovnike.)

Anketirani duhovniki so minuse laikov, ki bi jih ti morali popraviti v desetih letih, navedli dokaj sorazmerno na štirih področjih:

² Po vsem tem sodeč, je Peter Kvaternik v letu laikov upravičeno svaril: »Da ne bi »ura laikov« pri nas začela neprijetno zvoniti šele ob večjem pomanjkanju duhovnikov!« (Kvaternik 2005, 3)

- intelektualno področje – slaba teološka izobrazba oziroma strokovna podkovanost, nerazumevanje poslanstva Cerkve (38 %);
- formacija za občestvo – pomanjkanje odgovornosti za župnijo oziroma Cerkev; pomanjkanje »čuta«, da so Cerkev (32 %);
- človeško (osebno) področje – nezainteresiranost in pasivnost; pomanjkanje zavzetosti, veselja, ponižnosti, vztrajnosti; nezgledno krščansko življenje (32 %);
- duhovno področje – slaba duhovna formacija (24 %).

Ob izpostavljenih minusih laikov pa se nam zastavlja vprašanje, koliko so ti laiki odsev duhovnikovih minusov. V isti anketi smo namreč zastavili tudi vprašanje, kje anketirani duhovniki pri sebi opažajo minuse, ki bi jih morali sami popraviti v prihodnjih desetih letih, in tudi te minuse so duhovniki navedli dokaj sorazmerno na štirih področjih: na intelektualnem (29 %), človeškem (29 %), duhovnem (29 %) in na fiziološkem (20 %) področju. Tovrstno razmišljanje neposredno potrjujejo tudi izjave anketirancev, kakor na primer »Pri laikih so minusi podobni kakor pri duhovnikih.« »Ne da bi bilo pri duhovnikih dosti drugače ...«

4. Perspektiva laikov v Cerkvi na Slovenskem

Za konec nakažimo na podlagi rezultatov predstavljene ankete med duhovniki in ob raziskavi župnij ljubljanske nadškofije ter s smernicami krovnega dokumenta *Pridite in pogledjte* (PIP) potrebne usmeritve na področju dela z laiki v Cerkvi na Slovenskem.

4.1 Oblikovanje laičkih sodelavcev

Anketa je pokazala, da so po mnenju duhovnikov laiki premalo oblikovani na štirih področjih: na intelektualnem, občestvenem, človeškem in na duhovnem področju. Skratka, potrebna bi bila celostna formacija laikov. Izobraževanju in vsestranskemu oblikovanju laikov posvečajo v Sloveniji škofijske in akademske institucije vedno večjo pozornost. Možni načini izobraževanja oziroma oblikovanja pri nas so: študij na Teološki fakulteti; študij v Katehetsko-pastoralni šoli; izobraževanje na Socialni akademiji; Slovenska šola za animatorje s tremi stopnjami; Šola za zakon; občasne oblike izobraževanja s predavanji ali tečaji (katehetski simpozij, pastoralni tečaj, Nikodemovi večeri, postna predavanja, okrogle mize, seminarji za tajnike ŽPS in voditelje komisij pri ŽPS, za voditelje zakonskih skupin ...); duhovne vaje, duhovni vikendi, duhovne obnove ...

4.2 Soodvisnost identitete laika in identitete duhovnika

Vanketi smo videli, da so minusi laikov lahko odsev duhovnikovih minusov ali narobe, v tem smislu, da imajo verniki takšnega duhovnika, kakor si ga »zalužijo«. To, da sta identiteta duhovnika in identiteta laika med seboj soodvisni, se Cerkev na Slovenskem dobro zaveda. Na to je opozoril že *Sklepni dokument Plenarnega zbora* (401; 350), še jasneje pa krovnii dokument: »V kolikor bo naš

proces prebudil samo laike, ne bo prinesel zelenih sadov. Ključ je v uravnoteženem odnosu med kleriki in laiki.« (PIP 105) Zato krovni dokument upravičeno priporoča, da je treba v Cerkvi na Slovenskem »podati smernice za formacijo duhovnikov za sodelovanje z laiki« (PIP 52).

4.3 Pospeševanje poklicanosti

Vsi anketirani duhovniki so mnenja, da bodo morali imeti laiki v Cerkvi čez deset let večjo vlogo, kakor jo imajo danes. Zanimivo pa je, kar je razkrila anketa: duhovniki gledajo na laike preveč v vlogi »krpanja lukenj«, ker duhovniki vsega ne zmorejo več sami, po drugi strani pa je anketa pokazala tudi, da imajo laiki premalo »čuta« odgovornosti do Cerkve oziroma občutka, da so tudi oni Cerkev. To pa pomeni, da je na obeh straneh, pri laikih in pri duhovnikih, potrebna še sprememba mišljenja v luči eklezilogije drugega vaticanskega koncila: tudi laiki so namreč Cerkev oziroma božje ljudstvo.

Koncil je krščene k resni soudeležbi na vso moč pozval in naredil soudeležbo naravnost za krščansko dolžnost. Tudi psihološke raziskave pravijo, da »(samo) kdor sodeluje, doživi občestvo« (Zulehner idr. 1997, 52). Ker je raziskava župnij pokazala, da v župnijskih občestvih sodeluje okrog 6,8 % župljanov, bo treba v prihodnosti še bolj pospeševati poklicanost in poslanstvo laikov, kakor je to prepoznal kot izziv tudi krovni dokument (PIP 63). Ker eklezilogija drugega vaticanskega koncila laikom omogoča tudi oblikovanje novih služb, bi bilo v prihodnje dobro (zlasti v mestih) razmisliti tudi o ustanavljanju novih vrst služb, ki niso obremenjene s tradicionalnimi predstavami.³ Pri tem ne bi smeli pozabiti izobražencev, katerih število se nenehno veča (Perše 2011, 122).

4.4 Potencial laičkih teologov

Anketirani duhovniki so dokaj številčno opozorili na problem, povezan s plačevanjem laikov in z neizkoriščenim potencialom diplomantov teološke fakultete. Na tovrstno problematiko na Slovenskem so opozarjali že mnogi, zaznala sta jo tudi Plenarni zbor (PZ 397) in dokument *Pridite in poglejte* (PIP 109). Zdi pa se, da vsi po vrsti ne dajejo nobenih smernic oziroma usmeritev za reševanje tega problema v prihodnosti.

4.5 Poživitev in pomnožitev malih občestev

Klic k novi evangelizaciji je klic k živim krščanskim občestvom. Izkušnja namreč kaže, da se v sekulariziranem okolju, v katerem beležimo upad verske prakse (Perše 2011, 53–58; Saje 2011, 226–228; Lopert 2012, 295), vera najbolj pogloblja v malih občestvih. Krovni dokument je živa občestva postavil za temeljni namen Cerkve na Slovenskem v prihodnosti (PIP 59). Raziskava župnij ljubljanske nadškofije je pokazala, da so jedra dejavnih laikov dejansko znamenje upanja, a bo treba razmisliti tudi o živosti oziroma kvaliteti obstoječih skupin, zlasti mesta pa bodo

³ Krovni dokument na primer omenja kot izziv za prihodnost stalni diakonat (PIP 111), laike – voditelje bogoslužja (PIP 123) ipd.

morala biti bolj odprta tudi za nove vrste skupin. Anketirani duhovniki so kot pomembno področje prihodnjega delovanja laikov v Cerkvi poleg verouka⁴ izpostavili vodenje skupin. Tudi krovni dokument je sprevidel, da bo prednostno potrebna »formacija laikov za delovanje v majhnih skupinah in prevzemanje odgovornosti za vodenje le-teh« (PIP, str. 52). Tudi tako naj bi poskusili poživiti obstoječa občestva.

5. Namesto konca

Koncil je prinesel veliko spremembo v samorazumevanju Cerkve, še zlasti glede vloge laikov v njej, cerkveni nosilci pa so ostali isti. Opat Burkhard Ellegast je priznal: »Po drugem vatikanskem koncilu sem moral še enkrat študirati teologijo.« (2007, 4) Psihologi opozarjajo, da ljudje velikih sprememb v življenju ponavadi ne sprejemajo z navdušenjem. Zato ne presenečajo ugotovitve naše študije, da laiki v Cerkvi na Slovenskem še nimajo tistega mesta, ki jim ga je dal koncil, se pa počasi premikamo v tej smeri. Proces sprememb je težko doseči le s sklepnim dokumentom brez sočasnega intenzivnega timskega dela usposobljenih ljudi za izvajanje sprememb. Upamo, da bo proces sprememb pospešil dokument *Pridite in pogledjte*, ki pomeni začetek večletnega duhovnega dogajanja in pastoralne preнове v Cerkvi na Slovenskem (PIP 130). »Krovni dokument se predstavlja kot začetek procesa, ki želi v sledečih letih preko načrtovanja privedi do pastorale, ki bo odgovarjala na sodobne izzive.« (Stegu 2012, 365)

Reference

- Ellegast, Burkhard.** 2007. *Vision einer Kirche von morgen. Wie könnte die Kirche in Österreich aussehen, wenn wir gemeinsam alle Kräfte in Bewegung setzen?* Melk: Stift Melk.
- Gerjolj, Stanko, in Andrej Saje.** 2012. *Religiöse Bildung an Schulen in Slowenien.* V: Martin Jäggle, Martin Rothgangel in Thomas Schlag, ur. *Religiöse Bildung an Schulen in Europa*, 183–201. Dunaj: Vienna University Press.
- Koncilski odloki, konstitucije, odloki, izjave, poslanice 2. vatikanskega vesoljnega cerkvenega zbora (1962–1965).** 1995. Ljubljana: Družina.
- Kramberger, Matjaž.** 2009. *Združenja in gibanja v Cerkvi na Slovenskem.* Maribor: Slomškova družba.
- Kvaternik, Peter, Mojca Bertoncel in Brigita Perše,** ur. 2008. *Posinodalni dan: delovno gradivo: za življenje – za družino.* Ljubljana: Slovenska škofovska konferenca; Slovenski pastoralni svet.
- Kvaternik, Peter.** 2005. Ali »ura laikov« v Cerkvi na Slovenskem zaostaja? *CSS* 39, št. 1:2–3.
- Lopert, Maja.** 2012. Religioznost z »novo kvaliteto«: spreminjanje religioznosti v postmoderni kulturi. *Anthropos* 44, št. 3/4:293–309.
- Pastoralna služba Nadškofija Ljubljana.** [s. a.] 157 izpolnjenih anketnih vprašalnikov Cerkev v ljubljanski nadškofiji čez deset let skozi oči duhovnikov. Arhiv Pastoralne službe Nadškofije Ljubljana.
- Perše, Brigita.** 2011. *Prihodnost župnije. Študija na primeru župnij ljubljanske nadškofije.* Acta theologica Sloveniae 4. Ljubljana: Teološka fakulteta.

⁴ V Sloveniji namreč zaradi ostre ločitve med Cerkvijo in državo na področju javnih šol ni možen noben konfesionalni verski pouk niti ga država ne financira (Gerjolj in Saje 2012, 185).

- Pridite in pogledite: Slovenski pastoralni načrt; Krovni dokument.** 2012. Ljubljana: Slovenska škofovska konferenca.
- Saje, Andrej, Barbara Baloh in Urška Baloh.** 2007. *Cerkveni poklici in službe.* Ljubljana: Salve.
- Saje, Andrej.** 2011. Nova podoba ljubljanske nadškofije. V: France M. Dolinar, ur. *Ljubljanska škofija: 550 let*, 218–230. Ljubljana: Nadškofija Ljubljana.
- Stegu, Tadej.** 2012. Pastoralno programiranje i nova evangelizacija: primjer Slovenije. *Diacovensia* 20, št. 3:365–384.
- Šagi-Bunić, Tomislav.** 1986. *Ali drugog puta nema.* Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Zakonik cerkvenega prava.** 1999. Ljubljana: Družina.
- Zulehner, Paul Michael, Hannes Gönner in Johannes Schweighofer.** 1997. *Pfarranalyse: Anstoß zur Pfarrgemeinde-Entwicklung.* AfkSDossier 15. Dunaj: Dom-Verlag.